

Таким чином, Бруно Шульц не має на меті проблематизацію культурного коду. Йдеться радше про специфіку репрезентації його культурної тожсамости (у даному контексті — юдейську традицію), що натомість є формо- і сюжетотворчим елементом у прозі Бруно Шульца. У такому разі можна говорити про індивідуальний міт письменника, але в контексті нашої рецепції його творчости.

Tożsamość kulturowa w mitopoetyce Bruno Schultza

Mitopoetyka pisarza zawsze wywołuje wielkie zainteresowanie — jako nieodłączna składowa światopoglądu i postrzeganie świata przez tego czy innego pisarza. Jego tożsamość kulturowa jest stałą częścią jego mitopoetyki, tworzy jej podstawę.

Zakorzenienie Bruno Schultza — przede wszystkim kulturowe i duchowe — w judaizmie jest oczywiste, jest mniej lub bardziej eksplikowane na różnych poziomach w kilku archetypicznych obrazach. Zainteresowanie Schultza judaistycznym mitem i odbudowa własnego kodu kulturowego, tak samo jak mocno powiązane z nimi stworzenie własnego mitologizowanego świata i motywy powrotu do dzieciństwa, stają się swoistym poszukiwaniem, próbą odnalezienia swoich «korzeni», a także rekonstruowania swojej tożsamości.

Bruno Schultza nie ma na celu problematyzacji kodu kulturowego. Chodzi raczej o specyfikę reprezentacji jego tożsamości kulturowej (w danym kontekście-tradycji judaistycznej), która z kolei jest formo- i fabułotwórczym elementem w prozie Bruno Schultza. W takim wypadku można mówić o indywidualnych micie pisarza, ale w kontekście przedstawionej w artykule receptji jego twórczości.

Тетяна МОНОЛАТІЙ
(Івано-Франківськ)

ПАРАДИГМАТИКА ЕТНІЧНИХ ОБРАЗІВ У ТВОРАХ ЙОЗЕФА РОТА

Австрійську Галичину називають «малою батьківщиною» багатьох народів. Завдяки географічному та цивілізаційному положенню вона була осердям культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів. Атмосфера кордону, зіткнення слов'янського (українського і польського), німецького та єврейського етносів, змішування чужих мов, звичаїв, релігій — уся ця справжня й уявлена екзотика здобула цій території славу «Дикого Заходу» Габсбурзької імперії¹. Тому не позбавленим сенсу є твердження про те, що «кожен чужий, опинившись у цій місцевості, поволі гинув. <...> Ніхто не годен був опертись покордонню»².

«Ментальний ландшафт» Галичини сформував підґрунтя продуктивної творчости Леопольда фон Захера-Мазоха, Йозефа Рота, Бруно Шульца і Манеса Шпербера. Завдяки різнокультурній поліфонії своєї малої вітчизни їм удалося вийти за межі однієї культури та замкненого простору однієї національної ментальности — Галичина стала для них поняттям наднаціональним, особливим мовним феноменом, характерним для багатокультурних і межових просторів.

Творчість класика австрійської літератури Йозефа Мозеса Рота (1894–1939) дає змогу простежити тісний зв'язок зовнішнього, художньо-географічного та внутрішнього, духовного простору — феномен, що має вагоме естетичне навантаження, є своєрідною домінантою у витворенні просторових структур творів письменника. Посилене риторичне навантаження, притаманне художнім просторовим структурам, — одна з рис, що характеризують епоху модернізму.

¹ Затонський, Д. Гімн чи реквієм? (Про Йозефа Рота та його «Марш Радецького») // Рот, Й. Марш Радецького. Київ, 2000. С. 5.

² Рот, Й. Марш Радецького. С. 140.

Периферійний світ стає основою творів Й. Рота, у ньому живе багато персонажів романів та новел автора. Їхні долі, детерміновані периферійністю, сприймаються «центровою» свідомістю як надзвичайні, сам їхній світ акцептується як неіснуючий, гротесковий¹.

Йозеф Рот народився 2 вересня 1894 р. і жив до 1913 р. у багатонаціональній і полікультурній Галичині, яка входила до складу імперії Габсбургів. «Все в цій широкій імперії міцно і не порушно стояло на своїх місцях, і понад усім — старий цісар; і всі знали (або сподівались): якщо йому судилося померти, то прийде інший, і нічого не зміниться в упорядженому устрої. Ніхто не вірив у війни, в революції, в переворот. Все радикальне, все насильницьке здавалося вже неможливим в еру здорового глузду. Це відчуття надійності було найбільшим бажаним надбанням мільйонів, загальним життєвим ідеалом... які б катастрофи не ставалися поза Австрією, на околицях світу, жадна з них не проходила крізь міцно змуровану стіну «надійного життя»², — писав Стефан Цвайг про «золоте століття надійності» дуалістичної імперії.

У рідному місті письменника — Бродах, розташованому на прикордонні двох поліетнічних імперій — Австрійської і Російської — переважали євреї, проте містяни вели справи з українцями із навколишніх сіл, які приїжджали на ярмарки, а також польськими чиновниками і шляхтою, зрештою з австрійськими офіцерами в польському гарнізоні. На вулицях було чути чотири мови: їдиш, українську, польську і німецьку. Вдома у майбутнього письменника розмовляли німецькою³. Тому багатокультурність, у якій виріс

¹ Петросаняк, Г. Образ Галичини у художній прозі Йозефа Рота // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Вип. III. Івано-Франківськ, 1999. С. 101–105.

² Андрущенко, І. Культура Австро-Угорщини кін. XIX – поч. XX ст. Духовий злет доби історичного занепаду. Київ, 1999. С. 45.

³ Kłańska, M. Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. T. MCXCV. Prace Historyczne. Z. 121. Kraków, 1997. S. 476.

Йозеф Рот, характеризує усе його життя; найскладніше питання, постало перед існуючими гаслами в енциклопедіях і статтями у довідниках — це питання про національність цього модерного письменника. Адже він бачив себе в традиціях австрійської літератури, небезпідставно вважається німецькомовним письменником єврейського походження; останні роки свого життя він провів у Парижі. Він був австрійцем у найширшому сенсі, належав до Австро-Угорської монархії з її мішаниною народів і культур, з її заплутаною історією і десятками чужих одна одній мов. Тут були чехи і німці, угорці й італійці, словаки і хорвати, жителі Далмації та гуцули, чорногорці й українці-русини. Тут були юдеї та мусульмани, католики і лютерани, греко-католики й масони¹.

На такій малій Батьківщині письменник пізнає близьке і чуже, страх і затишок, які супроводжують будь-яке дитинство, і показує у своїх творах, що поділ на Схід і Захід йому байдужий. Й. Рот належить до тих письменників, які до кінця життя залишалися підданими Габсбургів, навіть після розпаду їхньої монархії. Всі вони з винятковою постійністю повертались у своїй творчості до деяких основних, визначальних якостей австрійської реальності, втілюваних ними в різних варіантах і з різним ступенем розуміння². Ареною життя і творчості Й. Рота стає множинність «батьківщин», які докорінно змінюють уявлення про топос батьківщини, замінюючи його на «повернення в багато країн»³. Дослідник творчості Й. Рота Д. Бронзен підкреслює той факт, що батьківщина Рота — місто його дитинства Броди — «поставляла» для деяких його найважливіших творів середовище, атмосферу і персонажів з усіма їх характерними осо-

¹ Kesten, H. Vorwort zur Ausgabe von 1956 // Kesten, H. [Hrsg.]: Joseph Roth. Erster Band. Köln. 1975–1976. S. 12.

² Павлова, Н. Природа реальності в австрійській літературі. Москва, 2005. С. 308.

³ Kłańska, M. Die galizische Heimat im Werk Joseph Roths // Joseph Roth: Interpretation – Kritik – Rezeption. Akten des internationalen, interdisziplinären Symposions. Akademie der Diözese. Rottenburg–Stuttgart, 1969. S. 153.

бливостями¹. У творах письменника Батьківщина більше не означає відмежування і протиставлення образам чужинности, а творить мультикультурний ландшафт.

Особливою ознакою історичного культурного ландшафту батьківщини Й. Рота був її багатонаціональний характер. Це має значення принаймні для австрійської Галичини, де щонайменше чотири національні групи жили спільно: українці (в монархії — русини), поляки, євреї та німці. Ця різноманітність захоплювала Йозефа Рота, вона робила його тісну батьківщину символом багатонаціональної Дунайської монархії. Так національно-соціальний склад цих етнічних образів передавав усе різноманіття східногалицької мозаїки. Тільки пропорції відповідають не демографічному стану речей, а зацікавленню письменника окремими етнонаціональними спільнотами. «Галицькі» твори Йозефа Рота не завжди діються на території історичної Галичини. Державна належність цих кордонів має вагу лише там, де Галичина — метонімія Габсбурзької монархії. Проте там, де йдеться про «приватний» образ батьківщини, дія відбувається часом у Галичині, часом у російській частині поділеної Польщі, на територіях польської держави. Географічно такій політичній настанові відповідають поняття Поділля і Волині², — пише польська дослідниця М. Кланська.

Читаючи твори Й. Рота, вкотре пересвідчуємося, що він в образі окремого міста, окремої людини з їхніми своєрідними якостями, особливостями етнічної історії, поведінки і манерами, звичками та поглядами відображає типові особливості тієї чи іншої етнічної або соціальної групи. Об'єктами цього літературознавчого дослідження є романи «Готель „Савой“» (1924), «Йов» (1930), «Марш Радецького» (1932), «Фальшива вага» (1937), «Гробівець капуцинів» (1938), а також новели «Тріумф краси» (1934), «Погруддя цісаря» (1934), «Левіатан» (1934).

¹ Bronsen, D. Zum «Erdbeeren» — Fragment. Joseph Roths geplanter Roman über die galizische Heimat // Heinz, L.A. [Hrsg.]: Joseph Roth. Sonderband der Reihe «Text und Kritik». München, 1982. S. 122.

² Kłanśka, M. Die galizische Heimat im Werk Joseph Roths. S. 144–145.

У даній статті авторка простежує особливості парадигматики етнічних образів суб'єктів повсякденного життя прикордоння у творах письменника — поляків і українців, які склали тут виразну більшість.

У творах Й. Рота польські аристократи творять окрему нішу польського населення коронного краю. До них належать граф Хойницький з «Маршу Радецького» і «Гробівця капуцинів», граф Морштин з «Погруддя цісаря» і, очевидно, також анонімний граф із «Суниць». Усі ці постаті однаково введені у твори: вони є носіями ностальгії автора за Габсбурзькою монархією. Вони висловлюють погляди автора на універсальний характер держави Габсбургів і його неприйняття розвалу монархії на окремі національні держави. Усі герої письменника — така собі регіональна польська еліта — космополіти і віддані монархісти.

У «Марші Радецького» Йозеф Рот змалював образ графа-поляка Войцеха Хойницького таким чином: «Граф Войцех Хойницький, родич Ледоховських і Потоцьких, свояк Штернбергів, приятель Тунів, світський чоловік сорока років, та на вигляд — невизначеного віку, ротмістр запасу, неодружений, безжурний і водночас сумовитий, любив коней, алкоголь, товариство, легковажність і разом — поважність. Зимув він проводив у великих містах і гральних залах Рив'єри. Граф належав до тих людей, що не мають ворогів, та не мають і друзів, а лише супротивників, прихильників і байдужих. Зі своїми ясними, ледь витрішкуватими очима, блискучою круглою лисиною, невеличкими білявими вусиками, вузькими плечима й надміру довгими ногами, він здобував прихильність усіх людей, у котрих випадково чи зумисне опинявся на дорозі»¹.

Дещо інша характеристика графа Ксавера Морштина з новели «Погруддя цісаря»: «Він не вважав себе ні поляком, ні італійцем, ні польським аристократом, ані аристократом італійським. Навпаки: як і чимало людей його стану в колишніх коронних краях австро-угорської монархії, він був уособленням щонайшляхетнішого і

¹ Рот, Й. Марш Радецького. С. 145–146.

щонайчистішого австрійця поготів, інакше кажучи: людиною наднаціональною, тобто справжнім аристократом»¹.

Лояльне ставлення поляків до Австро-Угорщини, як до тимчасового явища, яке слід використати для закладення основ своєї майбутньої державності, поєднувалося з їх домінуванням в органах влади австрійської Галичини: «...Багато років Хойницький був депутатом державної ради, і його регулярно переобирали в його окрузі — він перемагав суперників за допомогою грошей, сили й приголомшливої винахідливості; улюбленець уряду, він зневажав парламентську корпорацію, до якої належав, ніколи не виголосив жодної промови й не кинув жодної репліки з місця. Недовірливий, насмішкуватий, безстрашний, Хойницький без вагань заявляв, що цісар — безмізкий стариган, уряд — купа нероб, державна рада — збіговисько довірливих і патетичних йолопів, державні урядовці — продажні, боягузливі й ледачі»².

Як бачимо, образи поляків не з'являються у творах Й. Рота у ролях, які характеризуються польською національною свідомістю — це або прості люди, для яких державна приналежність, згідно з письменником, не важлива, або польські аристократи, яких Й. Рот зазвичай наділяв власними поглядами на справи держави і народів. Поляки у творах Й. Рота є зазвичай позитивними героями³. Той факт, що Й. Рот довірив польським аристократам висловлювати свої політичні погляди або навіть втілювати їх, свідчить, на думку деяких ротознавців, про його симпатію до польської знаті.

У новелі «Погруддя цісаря» Й. Рот у персонажі графа Морштина так показує прихильність польської знаті до селян: «Людяма у Лопатинах здавалося, що “граф” — не лише аристократичний титул, а й вельми високий стан. Адже граф Морштин в силу свого безсумнівного авторитету міг зменшувати податки, звільняти хворобливих синів деяких євреїв від військової служби, сприяти поданням

¹ Рот, Й. Погруддя цісаря // Рот, Й. Триумф краси. Львів, 2006. С. 89–90.

² Рот, Й. Марш Радецького. С. 147.

³ Kłańska, M. Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha. S. 498.

про помилування, пом'якшувати покарання для засуджених або надто строгі вироки; лобіювати пільги на користування залізницею для вбогих; жандармів; поліціантів і службовців, які перевищили свої повноваження, віддавати в руки правосуддя, кандидатів на посаду вчителя, які чекали на вільне місце, забезпечувати бодай якимись годинами, унтер-офіцерів у відставці робити трафікантами, листоношами, телеграфістами, а студентів з бідних селянських та єврейських родин — “стипендіатами”.

<...> Не завжди то було добросердя, що народжувало всі ці задні вчинки, а радше неписаний закон, яких мала кожна вельбучна родина. <...> Зрештою, несамовита зичливість була єдиною діяльністю і розрадою графа. <...> Таланило йому домогтися для одного тютюнового кіоска, для іншого ліцензії, для третього посади, для четвертого аудієнції — сумління і гордість графа були вмиротворені. <...> Він любив і шанував людей. <...> Народ просто воліє бачити “доброго дідача” — незрідка народ, з надією дивлячись на владоможця, великодушніший у своїй дитячій довірі до нього, ніж той сам. Найглибше і найблагородніше пожадання народу — бачити вельможу справедливим і недосяжним...»¹

Зауважимо, що художній образ графа Морштина було змальовано Й. Ротом з реальної історичної особистості — польського поета Людвіка Ієроніма Морштина (1886–1966). Такий художній крок був властивий письменникові. Познайомившись з Л. І. Морштином у 1928 р. під час своєї подорожі Польщею, Й. Рот був настільки зачарованим польським аристократом, який перекладав Горація і намагався заснувати літературний осередок у власному маєтку в Плавовічах під Краковом, що увів його персону у власний художній твір. Щоправда, якщо справжній поет, драматург і перекладач Л. І. Морштин був учасником Польського Легіону під час першої світової війни, а відтак — на дипломатичній службі Другої Речі Посполитої (1919–1922 рр. у Франції, 1922–1924 рр. — в Італії) і не приховував свої патріотичні і національні погляди на відбудову відродженої 1918 р. Польщі, то Й. Рот змалював його постать цілковито протилежною². Протагоніста

¹ Рот, Й. Погруддя цісаря. С. 92–95.

² Kłańska, M. Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha. S. 494.

новели, графа Франца Ксавера Морштина, письменник фактично обдарував поглядами, з якими автентичний Л. І. Морштин, офіцер і дипломат нової Польщі, не погоджувався. Й. Рот побачив «свого» графа Морштина експонентом власної прихильності до ідеї Габсбурзької імперії, особи цісаря та принципу багатокультурної Австрії. Одночасно Й. Рот бачив у польській аристократії консервативно-космополітичний клас, який повинен бути зацікавленим у збереженні «Габсбурзької універсальної монархії»¹, однак не докладає зусиль для її порятунку. Слова тривоги щодо долі імперії автор вкладає в уста графа Хойницького з роману «Марш Радецького»: «Ця імперія має загинути. Наш цісар ще не стулить навіки очей, як ми розпадемося на сотню шматків. Балканці будуть могутніші за нас. Усі народи створять свої паскудні крихітні державки, і навіть євреї проголосять свого короля в Палестині»²; «Вона розпадається, вона вже пропала! Приречений на смерть стариган, якому найменша нежить страшна, посідає старий трон лише завдяки тому диву, що він ще спроможний на ньому сидіти. <...> Час більше не хоче нас! Нинішній час прагне створити лише самостійні національні держави! Тепер більше не вірують у Бога. Народи більше не йдуть до церкви. Вони йдуть до національних спілок!»³

Стосовно ж графа Морштина із «Погруддя цісаря», то йому авторська уява приписала твердження, що «Либонь, уже тоді, задовго перед кінцем монархії, він здогадувався, що легковажні жарти впливають згубніше, ніж замахи заколотників і медоусте розпатякування марнославних і бунтівливих удосконалювачів світу. Історія мовби заповзялася підтвердити передчуття графа Морштина. Адже стару австро-угорську монархію вколошкало не патетичне пустомельство революціонерів, а іронічна невіра тих, котрі мали бути її надійними підпорами»⁴.

Alter ego Й. Рота — той самий граф Хойницький, але вже з роману «Гробівець капуцинів» — запевняє: «Дух Австрії не в центрі, а на

¹ Kłańska, M. Die galizische Heimat im Werk Joseph Roths. S. 151.

² Рот, Й. Марш Радецького. С. 148.

³ Ibid. С. 174.

⁴ Рот, Й. Погруддя цісаря. С. 95.

периферії... Австрійська субстанція реалізується й весь час живеться провінціями нашої держави»¹. Симптоматично, що сам Й. Рот з часів гімназійних студій у Бродах певною мірою дистанціювався від польського всесвіту його епохи та польського асиміляторства, надаючи перевагу австрофільству. Однак відомо, що в гімназії Й. Рот вільно розмовляв польською мовою і навіть написав кілька поезій цією поезією².

Що ж до особистісного сприйняття письменником поляків, то біографи Й. Рота підкреслюють його повне симпатії ставлення до Польщі і поляків, наприклад до дружини його редакційного колеги з «Frankfurter Zeitung» Марилі Райфенберг, а ще більше — до польської тещі колеги³. Сучасник письменника Ю. Віттлін пише у своїх «Спогадах про Йозефа Рота»: «Рот багаторазово відвідував Польщу. Любив той край. Майже у кожному його романі можна знайти фрагмент польського краєвиду і [відчути] атмосферу, в яких виступають поляки, польські жиди й українці»⁴.

Для польських ротознавців, зрозуміло, значно ближчою є симпатія письменника до поляків і Польщі, як, зрештою, і до слов'ян. На доказ цього наводять факти біографії і дружби, які відзначалися позитивним сприйняттям польського населення, а відтак — позитивним зображенням поляків у його художній прозі⁵. На наш погляд, такі етнічні образи неможливих поляків є цілком тотожними українським селянам, яким також явно симпатизує Й. Рот. Їхнє зображення в його творах суперечливе, оскільки дві найважливіші функції, які виконують його селяни, це, по-перше, роль вірних підлеглих Габсбурзької монархії і, по-друге, роль ділових партнерів і сусідів галицьких євреїв. Тому-то говорити про саме польських селян у творах Й. Рота,

¹ Затонський, Д. Гімн чи реквієм? С. 10.

² Андрущенко, І. Культура Австро-Угорщини кін. XIX – поч. XX ст. Духовий злет доби історичного занепаду. Київ, 1999. С. 143.

³ Ibid. С. 483.

⁴ Wittlin, J. Erinnerungen an Joseph Roth // Wittlin, J. Joseph Roth. Leben und Werk. Ein Gedächtnisbuch. Köln, 1949. S. 57.

⁵ Kłańska, M. Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha. S. 483.

яких часто дослідники плутають з українськими лише тому, що вони нібито проживали на польських етнічних землях, щонайменше, є дещо поспішним.

Слов'янський елемент, поряд зі світом німецьким і єврейським, ще з дитинства формував у світосприйнятті Й. Рота образ українського світу¹. Як згадував письменник: «Моя мати була гебрейка сильною, земної слов'янської структури, вона часто співала українські пісні, бо була дуже нещаслива (а в нас співають бідні, а не щасливі, як у західних країнах; тому східні пісні кращі, і хто має душу та слухає їх, тому доводиться плакати від них)»².

Ті з творів, де Й. Рот використовує для обраної теми відоме йому — наразі «українське» — тло, набирають пізнавальної вартості та переконливості. У свої твори, які зображують життя в колишній Австро-Угорщині, письменник увів цілий ряд українських постатей, і дія цих творів деякою мірою відбувається на українських землях, нехай і по різні боки кордону. Твори Й. Рота позначені надзвичайною реалістичністю. Їх герої — провінційні мрійники і невдахи, зворушливі й наївні. Їм судилося пережити справжні трагедії. Випробування звеличують їх, викликаючи вже не жалість, а захоплення силою духу і мужністю цих «маленьких» людей. Герої кращих його книг, як і він сам, вихідці з маленьких містечок, розкиданих вздовж австрійсько-російського кордону³. Проте Й. Роту близьке і галицьке село, природна простота і сумні пісні селян: «... Бурлаки, рідне село Онуфрія. Ця земля була рідною вітчизною українських селян, їхніх сумних гармонік і незабутніх пісень...»⁴

¹ Рихло, П. Йозеф Рот як «український автор» // Факт як експеримент. Механізми фікціоналізації дійсності у творах Йозефа Рота / упор. Т. Гаврилів. Львів 2007. С. 198.

² Горбач, Г.-А. Українські мотиви у творчості Йозефа Рота // Сучасність. Нью-Йорк–Мюнхен, 1965. № 3. С. 52.

³ Бугаєвський, О. Третє «пришестя» Йозефа Рота // Література плюс. 1999. № 7–8 (12–13). С. 3.

⁴ Рот, Й. Марш Радецького. С. 138.

Сила творчої уяви письменника — у створенні літературних образів, які відрізняються виразністю, змістовністю, неповторністю. Ідеї, поняття, погляди і переконання письменника реалізуються в логіку художніх образів. У творах Й. Рота українці з'являються лише маргінально, однак, як зазначають дослідники, їхні характери, дії, звички належать до найважливіших рушійних сил і носіїв ідейного змісту творів письменника¹. До галереї бідних, простих людей, яким симпатизує Й. Рот, належать українські селяни. В основі зображення українського селянина в «Марші Радецького», який належить до першої з цих моделей, лежить романтичне уявлення письменника про селянина, який виконує святу працю на землі². Представником цих селян є незграбний благородний хлопець Онуфрій в романі «Марш Радецького». В його образі втілено один з кульмінаційних пунктів доброти «слов'янської людини», яку Й. Рот так проникливо зображає³.

Ідеальним втіленням солідарної вірності і символом взірцевої послужливості П. Рихло називає українського офіцерського ординарця Онуфрія Кологіна. Як свідчить українська історія, вірність не належить до національних чеснот українців. Однак, коли лейтенант фон Тротта потрапив у фінансову скруту, Онуфрій був готовий пожертвувати йому все своє майно: «Денщик Онуфрій <...> мав у своєму селі чотири з половиною морги поля, успадковані від батька, якими порядкував його швагер, і двадцять золотих десятикronових дукатів, закопаних у землю коло третьої верби уліворуч від повітки, над стежиною, що вела до сусіди Никифора»⁴.

Як відомо, денщик Кологін здійснив свій намір допомогти офіцеру. Він заставив лихвареві свою землю, щоб принести Карлу Йозефу триста крон і двадцять золотих дукатів: «Він повитягав з кишень штанів і кітеля все, що мав, підступив ближче й поклав на стіл. На темно-червоній хустині, що так довго крила в собі під землею

¹ Рихло, П. Йозеф Рот як «український автор». С. 205.

² Kłańska, M. Die galizische Heimat im Werk Joseph Roths. S. 150.

³ Рихло, П. Йозеф Рот як «український автор». С. 206.

⁴ Рот, Й. Марш Радецького. С. 278.

двадцять золотих дукатів, прилипли сріблясто-сірі грудочки землі. Біля хустини лежали блакитні банкноти. Тротта перелічив їх. Тоді розв'язав хустину. Перелічив золоті монети. Тоді поклав банкноти в хустину до монет, знов зав'язав вузлика й віддав Онуфрієві¹. Тому можна вважати, що вірність Онуфрія є запереченням несправедливих тверджень вже згаданого нами графа Хойницького, що «русини — потайні й зрадливі росіяни»².

Адже денщик покинув армію, коли дізнався, що його офіцер подав у відставку. Онуфрій служив не абстрактній державі та далекому цісареві, а своєму пану, Карлу Йозефу фон Тротта. Тому він не бачив сенсу в подальшій службі та повернувся додому: «...Він вирішив повернутися додому, в Бурлаки: незабаром починалися жнива. Він більше не мав чого робити в цісарсько-королівській армії. Здається, це звалося “дезертирством” і за це розстрілювали. Проте жандарми навідувалися в Бурлаки лише раз на тиждень, від них можна було сховатися. Скільки вже хлопців так зробили! Пантелеймін вуйків Іванів, Григорій вуйків Миколин, Павло рябий і рудий Никифор. А спіймали й засудили тільки одного, та й то вже давно!»³

Новела «Погруддя цісаря» підкреслює, що селяни не цікавляться політикою, державною приналежністю і світовими подіями: «Народ далекий від великої політики — і цим вигідно відрізняється від політиків. Народ живе з землиці, яку обробляє, яку провадить, з ремесла, в якому петрає. (Незважаючи на це, голосує на виборах, гине на війнах, платить податки.) Принаймні, так велося в селі графа Морштина, селі Лопатини. Навіть світова війна і перекроєна мапа Європи не скаламутили лопатинців. Як? — Чому? — Здоровий глузд євреїв-шинкарів, українських і польських селян чинив опір незбагненним примхам світової історії. Примхам надто абстрактним, тоді як симпатії й антипатії народу цілком конкретні. Наприклад, лопатинці віддавна знали Морштинів, представників цісаря і дому Габсбургів. <...> Під пануванням Габсбургів лопатинці бували

¹ Рот, Й. Марш Радецького. С. 280–281.

² Ibid. С. 147.

³ Ibid. С. 319.

щасливі і нещасливі — на все Божа воля»¹. Цей прийом Й. Рота, як стверджує М. Кланська², був історично і принципово невірним, оскільки відомо, що до і під час першої світової війни як у польських селян в Галичині, так і у значній частини українських селян проявилася чітко виражена національна самосвідомість, і вони жваво цікавилися світовими подіями. Але зображення селянина у Й. Рота патріархальне. Його селяни наївні, благочестиві, прихильні і виявляють безмежну повагу до пана, благородного сусіда (хоча феодальна структура залежності давно була скасована) та імператора: «Наші селяни... гадають, що то старий цісар запровадив нові однострої і визволив Польщу і що резидує тепер не у Відні, а у Варшаві. <...> І від тієї миті — так, ніби не було війни, — так, ніби не було нової польської республіки, — так, ніби цісар уже давно не спочивав у склепі Капуцинів, — так, ніби село Лопатини все ще належало до монархії — селянин, проходячи мимо, скидав бриль перед погруддям цісаря, і єврей, несучи пакуночок, мурмотів молитву, як і годиться правовірному євреєві, який бачить цісаря»³.

Таким чином, для українських селян цісар символізував закон і порядок, він втілював монархію, і тому селяни були лояльними австрійцями, проте їхня Австрія не була етнічно однорідною.

Особливо яскраві образи українських селян у новелі Й. Рота «Левіатан». Це свідчить про те, що письменнику були добре відомі такі епізоди з повсякденного життя українців: «Зазвичай вони приїжджали, коли був ярмарок. В понеділок торгували кіньми, у четвер продавали свиней. Чоловіки оглядали й обмацували худібку, жінки простували рівновеликими юрбками, босоніж, зависивши чоботи через плече, в строкатих, у дні похмурі аж палахких хустинах додому до Вошивка Печеника»⁴.

Письменник неодноразово відзначав своє замилювання народними піснями, ще одне підтвердження цьому знаходимо у його творі:

¹ Рот, Й. Погруддя цісаря. С. 107–108.

² Kłańska, M. Die galizische Heimat im Werk Joseph Roths. S. 150, 151.

³ Рот, Й. Погруддя цісаря. С. 109, 110.

⁴ Рот, Й. Левіатан // Рот, Й. Триумф краси. Львів, 2006. С. 13.

«За працею дівчата співали пісень. Улітку, спекотними, синіми і соняшними днями довгий стіл ставили на подвір'ї, жінки сідали, і їхній спів чувся в цілому містечкові, перелунюючи деркотливих жайворонків під небесами і сюркотливих цикад у садах»¹.

Подолання межі між єврейським і слов'янським світами виразно описані Й. Ротом. Продаж товару, для письменника, символізує комунікацію назовні між українцем галицько-волинського прикордоння Микитою Івановичем і євреєм-крамарем Вошивком Печеником: «Іншого селянина звали Микита Іванович. Мав він щонайменше вісімко доньок, які одна за одною виходили заміж і кожна потребувала коралів. Заміжні доньки — досі четвірко — народжували, не минало двох місяців після шлюбу, дітей, самих доньок, які також потребували коралів, — ще немовлятами, аби відганяти вроки. Члени цих двох родин були найзацнішими гістьми в оселі Вошивка Печеника»².

На основі стосунків між українськими селянами та єврейським торговцем коралами письменник ілюструє рівновагу інтересів і взаємоповагу соціальних або національних груп: «...Бо в тих краях так велося, що не було покупки без пригубки. Продавець з покупцем обмивали гешефт, щоб кожний мав талан і благословення»³. Коли ж «з ярмарку чи шинку селяни завертали забрати жінок і розрахуватися за придбу, продавець коралів мусив випити з ними горілки або чаю і викурити цигарку. Давні клієнти вицілювали продавця коралів, наче рідного брата. Адже досить раз випити, й усі добрі й сумирні чоловіки стають нашими братами, а їхні любі жінки сестрами — і зникає різниця між селянином і крамарем, євреєм і християнином; горе тому, хто торочитиме протилежне!»⁴

Клієнти Печеника — українські селяни — добродушні й непередбачувані. Письменник неодноразово використовує стереотипи стосовно євреїв, які були притаманні тогочасному суспільству:

¹ Рот, Й. Левіатан. С. 15.

² Ibid. С. 21.

³ Ibidem.

⁴ Ibid. С. 22.

«...Приходили селяни, щасливі й вщасливлені, по жінок, з синіми й червонастими, скрученими у вузлик хустинками, повними срібляків і червінців, у чоботях з високими халявами, що скреготіли на бруці подвір'я. Селяни віншували Вошивка Печеника обіймами, цілунками, сміхом і слізьми, наче зустріли давно не баченого і такого жаданого друга після десятиріч розлуки. Вони ставилися до нього по-дружньому, навіть любили його, цього тихого довготелесого рудого єврея з вірними й іноді замріяними очима, в яких жило щиросердя, сумлінність торговця, мудрість знавця й водночас глупота чоловіка, який ніколи не покидав Прогородів»¹. Хоча вони й уважали продавця коралів «напрочуд чесним комерсантом, однак не забували, що той єврей, та й торг їх неабияк веселив»².

Отже, окремі представники українського етносу, присутні у творах Й. Рота, відображають український елемент у багатонаціональній мозаїці неіснуючої вже монархії Габсбургів. Специфічність побуту українців та їх світосприйняття надають творам Й. Рота особливого колориту, адже у них можна побачити глибоку симпатію письменника до безпосередніх людей, їх чеснот і недоліків, думок і вчинків.

Як відомо, у рік, коли відбувся колапс Австро-Угорщини, Й. Роту було лише двадцять чотири роки. Майбутній класик австрійської літератури опинився поза межами історичної Дунайської монархії, однак тим самим не вийшов за межі Австро-Угорщини культурної і свідомо спричинився до творення духу вже неіснуючої австро-угорської культури. Дослідження парадигматики етнічних образів поляків і українців у творах Й. Рота дозволяє виокремити деякі соціальні і національні характеристики поляків і українців прикордоння. Аналіз текстів письменника показав, що вони володіють позитивними якостями.

Поляків наближали до позитивних рис дружні взаємовідносини, відкритість у стосунках із слов'янськими сусідами та іновірцями-нехристиянами. Визначальними рисами національного характеру

¹ Рот, Й. Левіатан. С. 30.

² Ibid. С. 31.

українців були відкритість у взаєминах з сусідами, працьовитість, безкорисливість і толерантність. Для Й. Рота основні спільноти прикордоння — євреї, поляки і українці — переконані австрофілі, мешканці єдиного велетенського простору Габсбургів, які люблять свого старого цесаря і не мають національних амбіцій чи не вимагають державности для власних народів.

Тексти Й. Рота у виразній образній формі розкривають типові людські характери, прагнення і наміри, внутрішній світ людей епохи, яка описується. Витворюючи характери своїх героїв, автор опирався на своє знання й розуміння конкретних людей, їхніх долі, мотивів їхніх вчинків. Проте Й. Рот свідомо ідеалізував або негативізував риси національного характеру мешканців галицько-волинського прикордоння, посиляючись лише на власні спостереження і переживання. Це, зрештою, і відіграло вирішальну роль у фікціонізації історичної дійсности, яка лягла в основу його творів.

Незважаючи на те, що всі цитовані твори були написані Й. Ротом у 1930-ті роки, письменник вкотре реанімує у них Габсбурзьку монархію як ідеальну модель рівноваги національних інтересів, де мирно співіснували різні народи, які пізніше на довгі десятиліття стали взаємними ворогами. Прообразом цього реанімованого і знову похованого світу став старий цесар, погруддя якого в останню путь проводжають саме ті народи, представників яких було найбільше на прикордонні часів Й. Рота: «Тесля-українець Микита Кологін вистругав з дуба домовину. Трьох мертвих цесарів можна було туди вмістити. Поляк-поляк Ярослав Войцехівський викував з мосяжу велетенського двоголового орла, якого приклепали на віко. Знавець тори, єврей Юхим Каптурак на пергаментному згорточку вивів гусячим пером благословення, що його правовірні євреї проказують щоразу, забачивши вінценосця, загорнув у ковану бляху і поклав у труну»¹.

Отже, у творах Й. Рота простежується чітка авторська типологія міжетнічних взаємин на прикордонні, позначена яскраво вираженою ідеалістичністю та фікціонізацією. Персонажі його творів мають

¹ Рот, Й. Левітан. S. 114–115.

багаторічний досвід спільного мирного проживання на прикордонні, який ґрунтувався на історично складених звичаях і традиціях. Між етнічними спільнотами в інтерпретації Й. Рота існувала певна дистанція, зумовлена взаємними стереотипами, різноманітністю політичних культур, конфесійної належності та мови. Однак, як видно з творів письменника, між етносами прикордоння проходила постійна взаємодія, яка базувалася на домінуванні тієї чи іншої групи в певних ділянках життєдіяльності, а тому створювався позитивний міт про мирне співіснування народів пограниччя, їхніх культур і звичаїв.

Paradygma etnicznych obrazów w utworach Jozefa Rota

W artykule przeanalizowano osobliwości artystycznego zapatrywania na przyrodę, etniczności i fenomeny pogranicza w utworach austriackiego pisarza, dziennikarza i podróżnika Jozefa Mozesa Rota (1894–1939). W jego prozie dostrzega się ściśle autorską typologię międzyetnicznych stosunków na pograniczu, charakteryzująca się jaskrawo wyrażoną idealizacją i funkcjonalizmem, przede wszystkim wizerunków Polaków i Ukraińców. Autorka postawiła tezę, że utwory pisarza w bardzo obrazowo przedstawiają typowe charaktery, pragnienia i zamiary, wewnętrzny świat przedstawicieli epoki, ich dolę, motywy ich postępowania. W artykule podkreślono, że Polaków na pograniczu zbliżały do pozytywnych cech przyjazne powiązania, otwartość w stosunkach ze słowiańskimi sąsiadami i innowiercami-niechrześcijanami (Żydami). Natomiast charakterystycznymi cechami charakteru Ukraińców pogranicza była otwartość wobec sąsiadów, pracowitość, bezinteresowność i tolerancja. Autorka dowodzi, że J. Rot świadomie idealizował albo negatywnie oceniał cechy narodowe mieszkańców pogranicza galicko-wołyńskiego, bazując tylko na własnych obserwacjach i przeżyciach. Tym samym pisarz nie wychodzi poza granice austriacko-węgierskiej kultury i świadomie przyczynił się od tworzenia ducha nieistniejącej austriacko-węgierskiej kultury.